

ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԵՂՐՈՒ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

Մեղրին հնագիտական առումով գրեթե ուսումնասիրված չէ: Պատճառը սահմանային փակ գոտի լինելն էր խորհրդային տարիներին, ուր մուտքը թույլատրվում էր միայն անցագրի առկայության դեպքում, իսկ հետանկախական շրջանում՝ հեռավորությունը կենտրոնից և գիտությունը պատշաճ ուշադրություն չդարձնելը: Մինչդեռ Մեղրիում հնագետը շատ անելիքներ ունի. տարածաշրջանում կան Ք.ա. III-I հազարամյակներով թվագրվող դամբարաններ, մենհիրներ, ամրոցներ, միջնադարյան ինքնատիպ եկեղեցիներ, կամուրջներ, կարավանատներ, խաչքարեր և այլն: Տարածաշրջանի հնագիտական ուսումնասիրությունները կնպաստեն զբոսաշրջության զարգացմանը, զբոսաշրջիկը միայն այստեղ կարող է տեսնել Հայաստանում ամենավաղ թվագրություն ունեցող հնագույն խաչքարը, Մեղրու անպարիսպ բերդը, նրա կլորավուն և ուղղանկյունաձև աշտարակները, 17-րդ դարի ինքնատիպ եկեղեցիները, միջնադարյան միաթուխք կամարակապ կամուրջները, Շվանիձորի ջրանցույցը, քարիզները, իջևանատները, Մեղրի քաղաքի եկեղեցիների բարձրարվեստ որմնանկարները, բազմաթիվ բնական հուշարձաններ, գեղատեսիլ բնապատկերներ, ջրվեժներ և այլն: Զբոսաշրջության զարգացումը կբերի աշխատատեղերի ստեղծման և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման:

Մեղրու տարածաշրջանը վատ է ուսումնասիրված նաև վիմագրագիտական տեսանկյունից: Բավական է նշել այն փաստը, որ Մեղրու շրջանը դուրս է մնացել «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի Զանգեզուրի ժողովածոյից (պրակ II, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960): Անխոնջ վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանի Մեղրի չայցելելը, մեր կարծիքով, պայմանավորված էր ոչ այնքան անցագրային խնդրի, որքան նշանավոր գիտնականի անձի հետ, ինչքանով *КТБ*-ի համար ցանկալի կլիներ այլախոհության սին մեղադրանքով հանիրավի 17 տարի աքսորավայրերում անցակացրած անձնավորության այցը, թեկուզ գիտական նկատառումներով, սահմանային գոտի:

Մեղրու արձանագրությունների վերաբերյալ կար մասնագիտական կարծրացած մի տեսակետ, որի հետ մենք մասամբ ենք համամիտ եղել նախկինում, թե այստեղ քիչ են վիմագրերը: Պատճառը երևի այն է եղել, որ Մեղրու ողջ տարածքում պատմական Արևիք գավառում, Հայաստանի

չատ վայրերի նման չկան սրբատաշ, հեշտ մշակվող քարից՝ տուֆից կերտված եկեղեցիներ, վանական շինություններ, վանքային նշանավոր համալիրներ: Ըստ ճարտարապետ Մ. Հասարթյանի. «Մեղրու շրջանում 17-րդ դ. կիրառվել է պաշտամունքային կառուցվածքների մի հետքը՝ քրական ենթատիպ՝ որմնախորշերով թաղածածկ դահլիճի հորինվածք, որն այդ ժամանակաշրջանում ողջ Հայաստանում հանդիպում է միայն Մեղրիում... Մեղրու շրջանի որմնամուկներով դահլիճները կառուցված են պարզ, անպաճույճ, համարյա առանց որևէ դեկորատիվ հարդարանքի: Միջոցների սղությունը ստիպել է կառուցողներին ուշադրություն դարձնել միայն շինության ուտիլիտար, ֆունկցիոնալ կողմի վրա:

Եկեղեցիները արտաքինից ուղղանկյուն ծավալ են ներկայացնում՝ երկթեք ծածկով կառուցված անմշակ բազալտից»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, եկեղեցի կառուցելու հիմնական շինանյութը Մեղրիում եղել է կոպտատաշ բազալտը, օգտագործվել է նաև ավելի կարծր քար՝ գրանիտ: Բայց այդ հանգամանքը՝ ղեկավարությունների առջև չընկրկող, սյունեցի մեր նախնիներին չի խանգարել կարծր քարերի մակերեսներին բազմաթիվ հիշատակություններ փորագրել գալիք սերունդների համար: Պետք է ընդամին մերժել այն տեսակետը, թե Մեղրու տարածքում արձանագրություններ չկան: Մեղրիում կան արձանագրություններ, և դրանք շատ են: Քսան տարի առաջ մեր կողմից ուսումնասիրվել է Մեղրու տարածաշրջանի արևմտյան հատվածը: Այն ժամանակ սկսված գործը մնաց թերի ոչ միայն նյութական անհրաժեշտ միջոցների բացակայության պատճառով, այլև այնպես ստացվեց, որ մենք երկարամյա գիտական հետազոտություններ կատարեցինք Լոռիում, Շիրակում, Արագածոտնում:

Եվ հիմա, քսան տարի անց գիտական ուսումնասիրության նպատակով վերստին այցելելով Մեղրի՝ աշխատեցինք ավելի քան երկուսուկես տասնյակ հնավայրերում՝ հավաքելով մոտ երկու հարյուր արձանագրություն: Գիտական մշակման ենթարկվելուց հետո նորահայտ այդ վիմագրերը զետեղվելու են մեր ուսուցչի՝ Կապանի պատվավոր քաղաքացի, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ Գրիգոր Գրիգորյանի աշխատասիրությունում կազմվող Սյունիքի արձանագրությունների լրացուցիչ պրակում:

Մեղրիում այս վիմագրագիտական ուսումնասիրության ընթացքում մեզ բախտ վիճակվեց հայտնաբերելու Հայաստանում ամենավաղ թվագրություն ունեցող խաչքարը՝ 827 թ.: Այն գտնվում է Ափկես գյուղատեղիում: Մինչև այսօր գիտությունը հայտնի հնագույն թվագրություն

¹ Մ. Հասարթյան, Մեղրու շրջանի հուշարձանները, Երևան, 1987, էջ 14-15:

խաչքարերը համարվում են Արցախի Մեծարանց Սողոմոն եպիսկոպոսի 853 թ., Վաղուհասի 866 թ., Գառնիի 879 թ. Կատրանիդե թագուհու (կինը Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխանի, հետագայի Աշոտ Ա արքայի՝ 885-890, ով տակավին Սևանի 874 թ. վիճաբանում թագավոր է հիշատակվում), Մեծ Մասրիկի 881 թ. Աղվանքի ու Սյունիքի իշխան Գրիգոր Ատրներսե-հյանի (Աղվանից Համամ թագավոր), Դաշտադեմի 882 թ., Կեչուտի 886 թ. կոթողները:

Հետաքրքրականն այն է, որ Վանք գյուղի եկեղեցու արևելյան պատի հարավային անկյունում թեքությամբ ագուցված 902 թ.¹ տէր Մնպատի (Սմբատի) խաչքարի հիշատակությունը կատարված է բոլորգիր տառերով, այսինքն՝ փոքրատառերով (պ, ա,): Մինչդեռ պալեոգրաֆիկ տեսանկյունով բոլորգիրը առավել կիրառություն ունեցել է 12-13-րդ դարերից: Բացի տէր Մնպատի 902 թ. հիշատակությունից, Վանքի գյուղի տարածքից գտնվեց երկրորդ հին արձանագրությունը, որը թվագրվում է 917 թ. և Լիճքվազի 941 թ. խաչքարի հետ միասին ամբողջացնում 10-րդ դարը:

Լիճքվազում է գտնվում 12-րդ դարասկզբով թվագրվող խաչքար՝ 1103 թ.:

Տաշտունի ս. Ստեփանոս և Լիճքի 17-րդ դարի եկեղեցիների պատերին գետեղված համապատասխանաբար 1246 թ. և 1284 թ. արձանագիր քարերը հաստատում են Մ. Հասրաթյանի այն տեսակետը, թե Մեղրու հուշարձանները. «Դարերի ընթացքում բազմիցս ավերվել են բնության արհավիրքներից, պատերազմներից, այսինքն՝ ունեցել են նույն ճակատագիրը, ինչ - որ Հայաստանի մյուս գավառների հուշարձանները: Սակայն ստեղծագործ հայ ժողովուրդը երբեք չի թողել դրանք կործանված վիճակում, առաջին իսկ բարենպաստ պահին վերակառուցել և վերականգնել է իր նախնիների կերտածը: Մեղրու շրջանի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանների ճշող մեծամասնությունը մեզ է հասել հիմնովին վերակառուցված: Շրջանի տարածքի վանքերը և եկեղեցիները, ամրոցներն ու կամուրջները պատկանում են ուշ միջնադարին՝ 17-18-րդ դարերին»²:

14-րդ դ. մեկական խաչքարեր կան Լիճքվազում (1348 թ.) և Տերտե-րասարում (1349 թ.) Սյունիքի 18-րդ դարի ազգային - ազատագրական շարժումը ոգեշնչող Ստեփանոս Շահումյանի հայրենիքում:

Համեմատաբար շատ են 15-րդ և 17-րդ դդ. թվագրվող արձանագրու-թյունները: Դրանք փաստում են, որ Արևիք գավառը հիշյալ դարերում ու-նեցել է հոծ բնակչություն՝ օժտված մշակութային արժեքների կերտման

¹ Այն տեղում նախնական ընթերցմամբ վերձանել էինք 851 թ. :

² Մ. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

ձիրքով: 15-րդ դարի արձանագրություններում հանդիպում ենք Սյունյաց խաղբակյան և Օրբելյան տոհմերին բնորոշ անունների՝ Պոռչ, Բէչքէն: Իգական անուններից տարածված են Գոհարը, Մարիամը:

Ձուտ գեղագիտական տեսանկյունով առանձնանում է Զվարավանքի մուտքի մոտ գտնվող Պողոսի որդի Մարտիրոսի 1729 թ. տապանաքարի արձանագրությունը՝ կատարված բարձրարվեստ վայելչագիր շեղագրով:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Թաղամայրի կամբը 1676 թ. շինարարական վկայագիրը: Առհասարակ 17-18-րդ դդ., ինչպես նշում է Մ. Հասրաթյանը. «...կամրջաշինությունը Սյունիքը քանակական տեսակետից գերազանցում էր Հայաստանի մյուս գավառներին: Բազմաթիվ կամուրջներ կառուցվեցին հատկապես Մեղրի գետի և նրա վտակների վրա (Արևիկ, Լիճք, Վանք և այլն): Ճիշտ է, սրանք ձևերով պարզ էին, միաթուխք, բայց տեղանքի ճիշտ ընտրություն, շինանյութի ռացիոնալ օգտագործման, ճարտարապետական ձևերի լակոնիզմի մեջ եղած յուրօրինակ արտահայտչականությունը նույնպես իրենց արժանի տեղն ունեն Հայաստանի կամրջաշինության պատմության մեջ»¹:

Մեղրու արձանագրությունները, որոնք հիմնականում կարճ հիշատակություններ են (պատճառը դժվար մշակվող գրանիտն է), Հայաստանի մյուս տարածաշրջանների վիճագրերից տարբերվում են նրանով, որ այստեղ չկան համընդհանուր տարածում գտած շինարարական, նվիրատվական, հիշատակագրային բնագրերին յուրահատուկ շաբլոնային բանաձևերը: Բացառություն է կազմում Թերևս Թոսի եկեղեցու մուտքի բարավորի 1763 թ. ընդարձակ շինարարական արձանագրության սկզբնամասը. «ՇՆՈՐՀՕՔ ԵՒ ԶՕՐՈՒԹԵԱՄԽԵ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՄՍՈՒԾՈՅ...»: Մեղրում կա միայն մեկ շաբլոնային բանաձև. ած ողորմի (Աստուած ողորմի), այն էլ առավելապես բոլորգիր՝ փոքրատառերով, երբեմն ողորմի բառը փորագրված է կրճատ՝ ողմի կամ ողի. դա արված է քարի մակերևույթին տեղ խնայելու միտումով:

Ընդհանրապես Մեղրու արձանագրությունների տառատեսակը գլխավորապես բոլորգիրն է, որին ինչպես վերը նշել ենք, տեղում հանդիպում ենք դեռևս 10-րդ դարի սկզբից: Այլ վայրերի վիճագրերից բոլորգիրը մեզ հայտնի է 9-րդ դարի երկրորդ կեսից:

Հետաքրքրական արձանագրությունների տարատեսակ գտանք Մեղրու վանքի ս. Հովհաննես եկեղեցում: Սրբարանի սվաղված որմերին փորագրված են հազիվ նշմարելի, մանրատառ մակագրություններ, որոնք թվագրվում են 17-րդ դարով: Ուշագրավ են խորանի բեմ բարձրացող աս-

¹ Նույն տեղում, էջ 17:

տիճանները հատող հյուսիսային և հարավային պատերի արևմտյան մակերեսներին պատկերված շախմատաձև որմնանկարների վրայի փակագրությունները՝ ԴԱԻԻԹ, ՍԱԴԱՓ: Փակագիրը դա առանձին տառահանգի վրա, որի դերում հիմնականում Ա – ն է հանդես գալիս, հնարամիտ վայելչագրությունը այլ տառերի մասնիկների ավելացմամբ մեկ միասնական պատկերով առանձին բառ կամ բառեր գաղտնագրելն է: Մի ուրիշ փակագիր էլ հայտնի է Հին Ագարակի ս. Ամենափրկիչ եկեղեցուց՝ ՍԱՐԳԻՍ: Վիմագրագետ Սուրեն Սաղումյանը այդ փակագիրը համարում է 17-րդ դարի առաջին կեսի փորագրություն¹:

Մեղրու վանքի ս. Հովհաննես եկեղեցում պահպանվել են որմնանկարների հետքեր: Հարավարևելյան սյան հյուսիսային կողմի պատկերված է վիշապասպան հեծյալ: Երևի սուրբ Գևորգ Զորավարն է, քանի որ ջնջված մակագրության մեջ նշմարվում է ո տառը: Մեկ ուրիշ հեծյալ պատկերված է հյուսիսարևելյան սյան հարավային մասում: Եկեղեցու խորանում նշմարվում են հրեշտակների որմնանկարների հետքեր:

Ինչ վերաբերում է որմնանկարներին ընդհանրապես, ապա հարկ է նշել, որ Մեղրի քաղաքի կաթողիկե ս. Աստվածածին և Փոքր թաղի ս. Սարգիս եկեղեցիների պատերը ներքուստ պատված են ուշ միջնադարյան անզուգական որմնանկարներով: Դրանք հարուստ նյութ են պարունակում արվեստաբանական և աստվածաբանական ուսումնասիրությունների համար: Այդ որմնանկարներում պատկերված են Ադամի և Եվայի վտարումը դրախտից, Որդու ծնունդն ավետող հրեշտակները, ս. Մարիամ Աստվածածինը մանուկ Հիսուսը գրկին, 12 առաքյալները, Խաչելությունը, չորս ավետարանիչները, ս. Հովհաննիսյան 37 նահատակ կուսաններից չորսը, ս. Սարգիսը, ս. Գևորգը, ս. Մինասը, ս. Անդրեասը, Հռոմի հայրապետ ս. Սեդեկատրոսը, որի հետ ս. Գրիգոր Լուսավորիչը կնքեց «Դաշանց թուղթը»՝ հայ եկեղեցու անկախության վավերագիրը, ս. Կոստանդինոս կայսրը բյուզանդական կայսրությունում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակողը և տիեզերաքաղաք Կոստանդնուպոլիս կառուցողը, ահեսարսուռ Վերջին Դատաստանը և այլն: Ս.Աստվածածին եկեղեցու բոլոր չորս սյուների կամարների հատման կետերում պատկերված են վեցաթև հրեշտակներ՝ սերոբվեններ: Դա խորհրդանշում է երկնային հովանավորությունը ողջ սրբարանի վրա:

Բարձրարվեստ որմնանկարները կատարված են հայկական մանրանկարչությանը հատուկ գույների մեծաճաշակ զուգակցմամբ և ներդաշնակությունով: Սրբապատկերների մի մասի վրա կան մակագրություններ,

¹ Ս. Սաղումյան, Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, ԼՅԳ, Երևան, 1980, № 3, էջ 85 և 87:

հիմնականում սև մելանով արված: Փոքր թաղի եկեղեցու որմնանկարներում կան նաև լատինատառ հակիրճ մակագրություններ: Հայերեն գրություններից հատուկ ուշադրություն արժանի է երկնակամարի ֆոնի վրա պատկերված Է տառը (Էություն, Գոյ, Աստված):

Սրանով չի սահմանափակվում Մեղրու տարածաշրջանի վիմագրագիտական ուսումնասիրությունը: Դեռևս մոտ երկու տասնյակ հնավայրեր կարող են այցելության: Մեղրու վիմագրերի մեջ առանձին խումբ են կազմում արաբատառ արձանագրությունները, որոնց ուսումնասիրման և հավաքման գործին ձեռնամուխ կլինենք առաջիկայում:

Առհասարակ Մեղրու վիմագրերի հավաքչական աշխատանքները, Հայաստանի մյուս տարածաշրջանների և Արցախի հետ համեմատած, բարդանում են նրանով, որ այստեղ հիմնական վիմագրական նյութը գտնվում է հեռավոր գյուղատեղիներում, վաղուց լքված բնակավայրերում, որոնց ճանապարհները, եթե կարելի է այդպես կոչել, վտանգավոր են, դժվարանցանելի, տեղ-տեղ նույնիսկ անանցանելի: Երբեմն հնավայր հասնելու համար հարկավոր է ոտքով գնալ մի քանի կիլոմետր: Սակայն դժվարությունները չքանում, աշխատանքները դուրանում են Սյունյաց բնաշխարհը սիրող, բնօրրանի պատմամշակութային, ճարտարապետական, հնագիտական ինքնատիպ հուշարձաններով հպարտացող, քաջ և անկոտրում սյունեցիների պատրաստակամ ու անշահախնդիր ուղեկցություններով: